

891.99 092

d-38s

92

ԳՐ. ՏԵՐ-ՊՕԴՈՍԵԱՆ

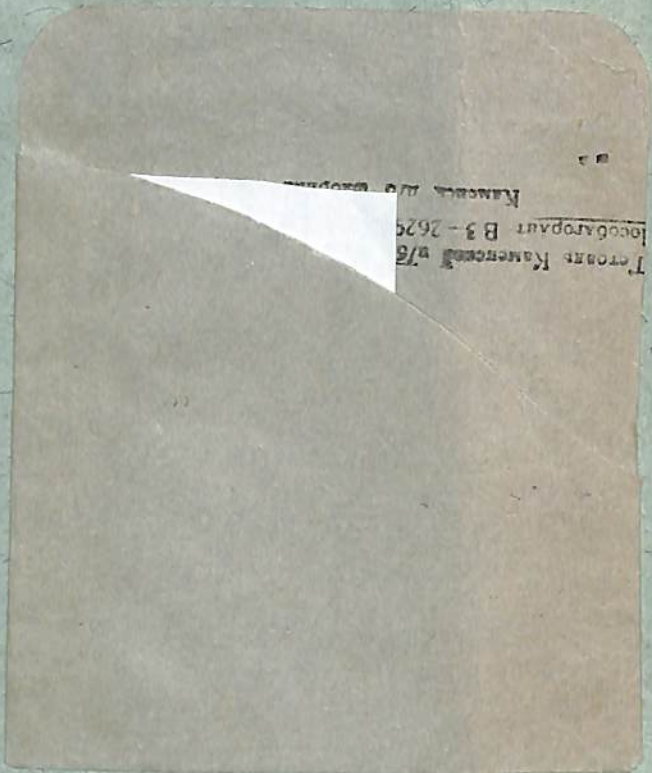
ԼԵՕՆ ԻՐԻԵՒ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

ԳՐ. ԵՐԻՍՏԻՄՈՎ

ЛЕО КАКЪ ИСТОРИКЪ

891.99.092
Լ-385

Баку
Электронпечатня газ. „Баку“
1912

Тетоване Каневски в/б
Б 3-2629
Каневски в/б

4
"Հայաստան" Գրական Միություն
Գր. ՏԵՐ-ՊՕԶՈՍԵԱՆ
8 մի 1912
Երբ ծեր.
ԼԵՕՆ ԻԲՐԵԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

91-99-092
Լ-385

157

Գր. ՏԵՐ-ՊՕԶՈՍԵԱՆ

ГР. ТЕРЬ-ПОГОСЯНЬ
ЛЕО КАКЪ ИСТОРИКЪ

8270

Ն Ի Բ Ե Ր
ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԻՐ ԵՐԵՍՆԱՄԵԱՅ ՅՕԲԵԼԵԱՆԻ ԱՌԹԻ

«Երեսնամեակ Հայոց Բարեգործական
Ընկերության Կովկասում 1881—1911»։ Կազ-
մեց Լէօ, Թիֆլիս, տպար. Մն. Մարտիրոս-
եանցի, 1911։

Ա. Ծ Ա Ն Ո Ւ Ց Ո Ւ Մ Ն

«Հորիզոն» և «Ղարաբաղ» թերթերը հաղորդեցին,
որ Ղարաբաղի Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրանոցի պատ-
մութիւնը յանձնաժ Է գրելու Լէօին։ Այդ լուրը պատ-
ճառ եղաւ, որ մենք վերջ ի վերջոյ վճռեցինք ասել այն,
ինչոր նկատել էինք Լէօի պատմագրելու պակասութիւն-
ների մասին մի աշխատութեան մէջ, որի վերնագիրն ըն-
թերցողը կարգաց արդէն այս քննադատականի ճակատին։

Երկար ժամանակ այդ աշխատութեան մասին մենք
լուր մ էինք հետեւեալ երկու պատճառով. նախ՝ Լէօ և
«Հորիզոն», Առաքելեան և «Մշակ» երկուսն էլ իրենց գա-
ւառական արբանեակներով միասին խառնաշփոթել էին
անձնական և կուսակցական, քաղաքական և համամարդ-
կային սահմանները, և կորցրել ամեն կրիտիցիզմ. քառ
էին ստեղծել և ստեղծել են այժմիսկ մեր մամուլի
կեանքում, իսկ միամիտ ընթերցողների միտքն ու ճաշա-
կը պղտորել. այդ պայմաններում գրել նրանցից մէկնու-
մէկի դէմ՝ կը նշանակէր գրել հակառակորդ. թերթերից
մէկում և դառնալ այդ թերթերի կուսակիցը. և դեռ պէտք
էր խնդրել էլ նրանցից, որ թոյլ տան իրենց թերթում
կարծիք յայտնել՝ ի հարկէ առանց միշտ հիւրասիրու-
թիւն գտնելու. իսկ արտասահմանեան թերթերը կանոնա-
ւոր չեն ստացում այստեղ և քիչերն են կարգում նրանց։
Երկրորդ՝ Կովկասեան Հայոց Բարեգործական Ընկերու-
թեան հիմնարկութեան մասին մենք վաղուց մտադիր էինք

մի նոր յայտնագործութիւն անելու և նիւթ էինք հաւաքում այդ մասին, ուստի թողնում էինք, որ Լէօի «Երեսնամեակի» մասին էլ այնտեղ խօսենք:

Բայց այժմ խզում ենք մեր լուսթիւնը և ցանկութիւն ենք յայտնում, որ Լէօն Ղարաբաղի Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրանոցի պատմութիւնը չը գրի այնպէս, ինչպէս նա գրել է Կովկասեան Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան պատմութիւնը՝ անթիւ և անհամար, գիտութեամբ և անգիտութեամբ գործած մեղանշուններով իրականութեան և զոկումենների դէմ: Խզում ենք մեր լուսթիւնը, ի հարկէ, ի փաստ մեր ուսուցչական նիւթը՝ զորպանի՝ առանձին բրօշիւր ստեղծելով մեր քննադատականից, որովհետեւ բարձր ենք դասում Ղարաբաղի Թեմական Դպրանոցի պատիւը և մեր բանասիրական և պատմական գրականութեան նշանակութիւնը: Թող այս բրօշիւրը մի նւէր լինի Կովկասեան Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան մեզնից՝ իբրեւ նրա նախկին քարտուղարից նրա յօբելանի առթիւ, և թող այդպիսով գէթ այդ յօբելանը լինի մի բախտաւոր մոմենտ՝ մեր մամուլի և գրականութեան մշակներին սթափեցնող կեղծիքների և խարդախութեան արբեցուցիչ թմրութիւնից: Եւ՝ վերջապէս, Լէօի յաջող ոճը, որը ճապող չէ (vague) և անհատականութիւն (idiotisme) չունի, թող ծառայի իր հայրենի գաւառի կուլտուրական հաստատութեան անխարդախ մոքով և անկեղծ սիրով, առանց մոռանալու թէ ա) կեղծելով պատմութիւնը շրջել չի կարելի, բ) պատմութեան դատաստանից խուսափել ոչ ոք չի կարող և գ) «Ոչինչ է ի ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի»:

Բ. Մ Ե Ղ Ա Ն Զ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Առաջին՝ «Երեսնամեակի» էջ 330—331.

«Առաջին Վերաստուգող Յանձնաժողովը, որ ընտրուեց 1883-ի յունիսի 6-ի ընդհանուր ժողովում, բաղկացած էր հետևեալ անձերից. Գ. Նահապետեան, Մ. Սա-

լամբէկեան և Աւետիս Վարդապետեան: Վերաստուգող Յանձնաժողովը գործի է հրաւիրւում 1883 թուականից»:

Այս բոլորը սխալ է. առաջին Վերաստուգող Յանձնաժողովը ընտրուեց ընկերութեան ընդհանուր ժողովում 18 ապրիլի 1882 թ.ին, այսինքն՝ մի տարի և 48 օր առաջ քան Լէօն է գրել. ընտրուեցին ոչ թէ այն երեք հոգին, որոնց Լէօն է յիշել, այլ չորս հոգի. «Ընտրուած էին Ս. Մելիք-Մեհրաբեան, Գ. Նահապետեան, Խ. Աղուանեան և Գ. Տէր-Աղէքսանդրեան». «Արձագանք» 1882 թ. էջ 415ա:

Խորհրդի արխիւում էլ գտնւում է մի «Գործ» № 33, «Հրաւէր պաշտօնական անձանց ընտրութիւնների¹⁾, որի մէջ մնացել են ժամանակի քարտուղարի՝ Ա. Նզեկեանի, ձեռքով գրւած երկու գրութեան պատճէններ, ա) № 157 մայիսի 4, 1882 թ., որով Խորհուրդը յայտնել է այդ չորս անձանց, որ նրանք ընտրւել են Վերաստուգող Յանձնաժողովի անդամ և բ) № 169 յունիսի 5, 1882 թ., որով Խորհուրդը հրաւիրում է նրանց նիստերի:

Ճշմարտութիւնն այսպէս վերականգնելուց յետոյ՝ յիշենք նաև այն, որ այս սխալը ճակատագրական բանալի է հասկանալու Ընկերութեան պատմութեան սկզբնական շրջանում՝ մինչև այժմ այլևս չայլոյ պատմւած, քօղարկւած և հասկացւած մի կարգինալ խնդրի գոյութիւնը և նշանակութիւնը, որին ուրիշ աւելի յարմարագոյն մի առիթով պիտի դառնանք մենք:

Երկրորդ՝ «Երեսնամեակի» էջ 157.

«Ախալցխայի Տեղական Վարչութիւնը՝ ժողովրդի կրթական պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար,

¹⁾ Խորհրդի արխիւը գործերի բաժանել, բաժանաբել եւ վերնագրի տակ ինքն գրել մեմօ, տղերիս գրողը, մեր փառաւորութեան ժամանակ 1899 թ.ին: Այդ վերնագրերից շատեր հետաքրքրել են Լէօին եւ նոյնիսկ մոռնել են շատերն անփութիս կերպով «Երեսնամեակի» մէջ: Իսկ № 33 «Գործ» Լէօի հետաքրքրութիւնը չի բարձրել՝ երեւի իբրեւ հրուէրների պատճէն: Արխիւը կարգի բերելով մեմօ այն ժամանակ ինքնաբերաբար մտադրել էինք ՀՅԿԵՐՈՒՅԵԱՆ ԲԱՆԾԱՄԵԱԿԻ ՊԱՏՄԱՆՔԻՆԵՐ ԳՐԵԼ. բայց՝ 1899 թ.ին ՀՅԿԵՐՈՒՅԵԱՆ խափանւելովը, անկասար մնաց մեւ մեր մտադրութիւնը:

1892 թուին Վարչութեան անդամ Սամսոն Յարութիւնեանի ջանքերով բաց արաւ Գրադարան-Ընթերցարան։ Գլխաւորապէս Ս. Յարութիւնեանի միջնորդութեամբ քաղաքը ընծայեց մի կտոր գետին գրադարանի շինութեան համար։

Ճշմարտութիւնն անարգւած է այս տողերի մէջ, ի շնորհս Սամսոն Յարութիւնեանի՝ Պորհրդի յօբելեանական շրջանի Նախագահի։ «Երեսնամեակի» հրատարակութիւնից 15 տարի առաջ Ախալցխայի ճիւղի Գրադարան-Ընթերցարանի հիմնադրութեան խնդիրը պատմել, ստուգել և հաստատել են Ախալցխայի Տեղական Վարչութիւնը և Ընդհանուր ժողովը, որի եզրակացութիւնները յետոյ Թիֆլիզի Պորհուրդը քննել և ստուգել է թէ միջնորդներով և թէ անմիջապէս իր քարտուղարի անձնական ներկայութեամբ տեղնուտեղը Ախալցխայում։ Այդ բոլորից երևացել է, որ Ախալցխայի Գրադարան-Ընթերցարանի հիմնադիրն է գեներալ Իսահակ Մելիք-Հայկազեան։ Պորհրդի այդ եզրակացութիւնն անցել է յետոյ Կենդրոնական ժողովը, ուր ձայների մեծամասնութեամբ (7 ձեռնպահ, 51 սպիտակ, 18 սև) Գրադարան-Ընթերցարանի հիմնադիրն—Իսահակ Մելիք-Հայկազեանին (և ոչ թէ Պորհրդի այժմեան Նախագահ Սամսոն Յարութիւնեանին, ինչպէս Լէօն է յիշել) շնորհեց Ընկերութեան պատուաւոր անդամութեան տիտղոսը՝ ծափահարութիւններով։ Մենք ընդօրինակում ենք մի հատւած ժողովի ընդարձակ արձանագրութիւնից, որի տակ ստորագրել են Նախագահ Ընդհ. ժողովի բժշկապետ Բ. Նաւասարդեանց և քարտուղար Սա. Մալխասեանց, որոնց... վկայութեան չը հաւատալու ոչ մի հիմք չը կայ։

«...Իսահակ Մելիք-Հայկազեանը եղել է հիմնադիր Ախալցխայի ճիւղի, տասն տարի անընդհատ վարել է ճիւղի Նախագահի պաշտօնը. իւր եռանդով և գործողւնէութեամբ կեանք է ներշնչել և պահպանել է ճիւղը—հիմնել է գորգագործարան, խեղճ աղջիկներին արհեստ սո-

վորեցնելու համար, դրամական նուէրներ է հաւաքել, ձրի հող է ձեռք բերել, և առանց ընկերութեան միջոցներից ծախս անելու՝ շինել է ընկերութեան համար մի գեղեցիկ քանդակէն Գրադարան-Ընթերցարան։ Պորհուրդն յանձնարարել է իւր քարտուղարին՝ Ախալցխայով անցնելիս, վերստին ստուգել պ. Մ. Հ-ի գործունէութիւնը. քարտուղարը գեկուցել է Պորհրդին, որ Ախալցխայում քննելով պ. Մ. Հ-ի գործունէութիւնը՝ միանգամայն ճիշդ է գտնում Ախալցխայի վարչութեան տեղեկագիրը նորա մասին։ Այս հիման վրայ, Պորհուրդը որոշել է յարգել Ախալցխայի ճիւղի առաջարկութիւնը և խնդրում է Ընդհ. ժողովից՝ Ընկերութեան պատուաւոր անդամ ընտրել պ. Իսահակ Մելիք-Հայկազեանցին։

... Հ. Նախագահողը յայտարարեց, որ պ. Իսահակ Մելիք-Հայկազեանց ընտրուած է պատուոյ անդամ Կովկ. Հ. Բարեգործական Ընկերութեան (Ժափահարութիւններ)։ Տեղեկագիր, 1896 էջ 20—32։

Մելիք-Հայկազեանի (այժմ կարծեմ՝ հանգուցեալ) նկատմամբ մի նկատողութիւն ևս. թէ Մելիք-Հայկազեան և թէ Լէօ ընկերութեան պատուաւոր անդամ են ընտրուած իրենց գաւառական գործունէութեան շնորհիւ՝ մէկն Ախալցխայում, միւսը՝ Շուշում. բայց Լէօն իւր պատուաւոր անդամութեան պատմութիւնը յիշել է Թիֆլիսի Կենդրոնական Պորհրդի գործունէութեան և Ընկերութեան ընդհանուր բարերարների շարքում, իսկ Մելիք-Հայկազեանինը՝ Ախալցխայի ճիւղի պատմութեան մէջ (էջ 269 և 156), և նոյնիսկ բացակայում է Մելիք-Հայկազեանի պատկերի տակ պատկերացում անդամ կոչումը, որ սովորաբար թէ Լէօի և թէ միւս պատուաւոր անդամների պատկերների տակ է գրւած։

Երրորդ.

Արդէն երևաց, որ Լէօն յօբելեանական շրջանը ունցրել է ի դէմս Պորհրդի Նախագահ Սամսոն Յարութիւն-

եանի. նման երկու կեղծիք էլ յիշում ենք այստեղ, հեղինակի տենդենցը մերկացնելու համար, առանց այլ ևս ոչ շեղատառ շրիֆտը թւելու և ոչ էլ մէկ կամ միւս շրջանի նիւթերի ընտրութեան և դասաւորութեան խիստ գունաւոր պատկերը ցոյց տալու, որ արել է Լէօն:

ա) «Երեսնամեակի» էջ 265.

Ճորճուրդը այդ նախահաշուով սպասում էր սովորական մուտք և նուէրներ 18624 բուլլի, մի գումար, որ երբէք հանդէս չէ եկել ընկերութեան նախահաշիւների մէջ:

Այստեղ խօսքը 1908 թւի նախահաշւի մասին է, բայց իրականութեան դէմ է. շատ տարիներ առաջ, 1898 թւի նախահաշիւը 19416 բ. 25 կ. է, իսկ իրական մուտքը 20,145 բ. 24 կ.: 1897 թւի նախահաշիւն է 18162 բ. 21 կ., իսկ իրական մուտքը 51,800 բ. 94 կ. և իրական ծախքը 39726 բ. 94 կ., այսինքն՝ երկու անգամ աւելի քան այն գումարը, որի համար «Երեսնամեակի» մէջ գրւած է թէ երբեք հանդէս չէ եկել (Տեղեկագիր 1898, էջ 8—9, 12—13 և 1897, էջ 74, 77): Վերջապէս սխալ է թէ 1908 թւի նախահաշիւը 18624 բ. է: Համաձայն 1908 թւի Տեղեկագրի (էջ 111—112) նախահաշիւը 16522 բ. 64 կ. է, այն է՝ 58,838 բ. 39 կոպէկից հանած Անանեանի (20,000), Ղարաջեանի (15,000), Աֆրիկեանի (2100) և պետ. ունեւ. վաճառման 5215 բ. 75 կ.) անձեռնամխելի և յատուկ գումարները:

բ) «Երեսնամեակի» էջ 271—2.

Շներկայ կազմը... Այս կազմի մեծագոյն մասը (Յարութիւնեան, Սպենդիարեան, Սարուխանեան, Շահնազարեան, Շահիկեան, Մելքումեան) Ընկերութեան երկարամեայ ծառայութիւններ մատուցած մարդկանցից է բաղկացած:

Ճշմարտութիւնն այս է, որ Ընկերութեան առաջին

երեսնամեայ կեանքի ընթացքում ոչ թէ երկարամեայ, այլ վերջին երեք տարին միայն խորհրդի մէջ են եղել Յ. Շահնազարեան և Ս. Մելքումեան, որոնց՝ փոխանակ ներքողելու, «երկարամեայ շրջան ստեղծելով, կարելի էր հռամեայ յաջող գործունէութիւնը մատնանիշ անել: Ինչու այն ժամանակ չեն ներքողւած հին շրջանների գործիչներից նոյնիսկ նոքա, որոնք երկու անգամ աւելի «երկարամեայ» ծառայութիւններ են արել Ընկերութեան համար. օր. Աբրահամ Երեցփոխեանը, որ 1897 թւից մինչև 1902 թիւը եղել է խորհրդի անդամը, չորս տարի խորհրդի փոխ-նախագահը (1899—1902) և մերթ խորհրդի լիազօրը օրէնսդրական գործառնութեանց համար. Յ. Ամիրխանեանը (1899—1902), Վահան Արծրունի (1894—1898) և այլն և այլն: Ճիշդ է որոնց անունները մէկ կամ միւս զեկուցման առիթով մի մի անգամ սպրտել են Լէօի գրչի տակ, բայց առանց ներքողելու թէ երկարամեայ ծառայութիւններ են մատուցել Ընկերութեան:

«Երկարամեայ» բառը պատմաբանի համար նաև խաբակտերիստիկ է իբրև ոճ. նրա աշխատութեան մէջ այդ բառը մերթ նշանակում է երեք տարի (Յ. Շահնազարեանի և Ս. Մելքումեանի համար), մերթ նշանակում է տասներեք տարի (Անանեանի համար, էջ 132 «բազմամեայ գործունէութիւն».) և մերթ նշանակում է տասնինը տարի (Մելիք-Ազարեանի համար էջ 131, «երկար ժամանակով մնաց խորհրդի կազմի մէջ»):

Զորհուրդ՝ «Երեսնամեակի» էջ 140 երկու սխալ ունի:

ա) «Առաջին տարին, երբ կազմակերպչական շրջանում էր ընկերութիւնը, տեղի ունեցաւ ընդհանուր ժողովի ութ նիստ: Յետոյ այդ թիւը սկսեց պակասել»:

Ճիշդ է՝ առաջին տարի ասելով հեղինակը հասկանում է 1881—1882 թիւը, բայց սխալ միտք է նա յայտնել, որովհետև հետևեալ 1883 թւին տեղի է ունեցել տասը ընդհանուր ժողով: Մի դժուար բան չէր այդ ստու-

գել. Սորհրդի առաջին Տեղեկագրի 17 երեսում գրած է.
«Ընդհանուր ժողովի և Սորհրդի նիստերի քանակու-
թիւնը հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում.

	1881 և 1882	1883	1884
1) Ընդհ. ժողով	8	10	6
2) Սորհուրդ	44	26	26

բ) «Ընդհանուր ժողովների նախագահ է եղել բժ. Մի-
քայէլ Շահպարտեան սկզբից մինչև 1883-ի դեկտեմբերը.
երդուեալ հաւատարմատար Սենեքերիմ Արծրունի—այդ
ժամանակից մինչև 1889 թ., երբ նա հրաժարոււմ է և
բժ. Բ. Նաւասարդեան—1889-ից մինչև 1899 թ.:

Սխալ է այստեղ տալ, թէ 1889-ից սկսած Նաւասար-
դեանն է ընդհանուր ժողովներին նախագահում, քանի որ
Սենեքերիմ Արծրունին 1890 թ.ին էլ է այդ պաշտօնը
վարել, համաձայն նոյն թւի Թիֆլիսի հայ մամուլի վկա-
յութիւններ:

Հիմնգերոյ:

«Երեսնամեակի» մէջ յաճախ մի երեսում հերքւած
և հակառակն է ասւած կամ ընդհանուր որոշումներով է
քօղարկւած այն, ինչ որ մի ուրիշ երեսում ասւած է որոշ
և հաստատ. պատճառը աղբիւրների թերի ծանօթութիւնն
է և առաջ է եկել այսպէս. «Բնորդի պատմութիւնը մի
դոկումենտից ճիշտ ընդօրինակելուց յետոյ, երբ շատ յետոյ
նոյն խնդրին հեղինակը հանդիպել է մի այլ դոկումենտի
մէջ, ընդհանուր բաներ ասելով է խնդիրը փակել՝ թէ մո-
ռացած լինելով իր արդէն մի անգամ ճիշդ արձանագրա-
ծը և թէ չը տիրապետելով կատարելապէս իր նիւթի
մանրամասնութեան: Եւ վերջում ստացւել են մի շարք
անմեկնելի մնացած դիւմմաներ:

«Երեսնամեակի» էջ 131.—«Քարտուղար Աւետիք Եզե-
կեանը պաշտօնավարեց սկզբից մինչև 1892 թ. կէսը»:

«Երեսնամեակի» էջ 52.—«Մինչեւ մի յարմար մարդ

գտնելը, քարտուղարութեան պաշտօնը ժամանակաւորա-
պէս յանձն առաւ անգամ Սոսրովեանը: Մի քանի ամսից
յետոյ. այն է՝ 1882 թ. ապրիլի 2-ին քարտուղար է հրա-
ւիրոււմ պ. Աւետիք Եզեկեանը»:

Մեր ստորագծած բառերը—սկիզբն և մինչև—որքան
էլ կարճ լինեն, բայց երկար միտք ունին այն մասին թէ
հեղինակը խարխուլ տեղեկութիւն ունի՝ միևնոյն խնդրի
մասին տարբեր բաներ ասելու համար:

Պէտք է դեռ այն էլ նկատել, որ նախ քան Եզեկեանի
ռոճկաւոր քարտուղարութիւնը, այդ պաշտօնը ձրի կատա-
րել է, բացի Սոսրովեանից, նաև Յովհաննէս Զիգեանեա-
նը, որին Լէօն մոռացել է յիշել: Լէօն պիտի չը մո-
ռանար յիշելու նաև մի ուրիշ անձնաւորութեան նոյնպէս
ձրի միևնոյն պաշտօնը վարելը 1899 թ.ին չորս ամիս,
այսինքն՝ այնքան ժամանակ, որքան Սոսրովեանինը, և
համեմատաբար աւելի դժւար պայմաններում, որովհետև
Սոսրովեանի ժամանակ ընկերութիւնը չունէր ոչ 18 ճիւղ,
ոչ գրադարան-ընթերցարան և ոչ էլ Սուգադեան կտակ,
ինչպէս էր վերջում,—որպէս զի քարտուղարութեան պաշ-
տօնի լրիւ ծանօթութիւն ստացւի: Մեզ թւում է, որ մեր
այս նկատողութեան ոյժը պիտի թուլանայ մի քիչ, երբ
ընթերցողն իմանայ, որ այդ անձնաւորութիւնը հէնց ինքն
այս տողերի գրողն է, բայց ընթերցողի տպաւորութիւնը
չէ խնդիրը, այլ Սորհրդի գործավարութեան լրիւ քրո-
նիկոնը:

Վեցերորդ:

Լէօն ցանկացել է Ընկերութեան կեանքը կապել ո-
րոշ անձնաւորութիւնների հետ և իր այդ պատմագիտա-
կան սկզբունքային սխալի շնորհիւ նոյնիսկ իրողութիւն-
ները փոխանակ ստուգելու խառնաշփոթել է այն աստի-
ճանի, որ մի նոր պատմութիւն և ստուգութիւն պէտք է
Ընկերութեան զարգացման հետևողական քայլերը պարզե-
լու համար:

«Երեւանական» էջ 53 եւ 139.

«Ալէքսանդր Մելիք-Ազարեան» գանձապան և փոխ-նախագահ էր 1882 թ-ից մինչև 1899 թ.

«Ալէքսանդր Մանթաշեան Խորհրդի անդամ և փոխ-նախագահ էր մինչև 1895 թ-ականի կէսը:

«Փիլիպոս Վարդապարեան Խորհրդի անդամ և գան-ձապան էր 1895 թ-ից:

Բոլորը սխալ բաներ են սոքա և հակասական: Միա-ժամանակ Խորհուրդն երբեք երկու փոխ-նախագահ և երկու գանձապան չի ունեցել: Սկզբից չէ Մելիք-Ազարեան գանձապան և փոխ-նախագահ դարձել: Ո՛չ Մանթաշեանն է սկզբից փոխ-նախագահ դարձել և ո՛չ էլ մինչև վերջն է Անանեան Խորհրդի նախագահ եղել, իսկ Մելիք-Ազարեան՝ գանձապան:

Փոխ-նախագահութիւն արել են.

- 1) Դիմիտրի Տէր-Ասատուրեան 1882 թ.
- 2) Նիկողայոս Խոսրովեան 1883 թ.
- 3) Բագրատ Նաւասարդեան 1884 և 1885 թ.
- 4) Մանթաշեան 1886—1896 թ.
- 5) Մելիք-Ազարեան 1896—1899
- 6) Ա. Երէցփոխեան 1899

Գանձապան են եղել.

- 1) Անանեան 1881 թ.
- 2) Զիթաղեան 1882 թ.
- 3) Մելիք-Ազարեան 1883—1898 թ.
- 4) Փ. Վարդապարեան 1898—1899 թ.

Անդամ են եղել մի մի տարի

- 1) Գաբրիէլ Սունդուկեան 1882 թ.
- 2) Ներսէս Աթաբէկեան 1882 թ.
- 3) Միքայէլ Շահպարտեան 1884 թ.
- 4) Ալէքսանդր Եսայեան 1884 թ.

Անդամ են եղել առաջին երկու տարին

- 1) Յովհաննէս Զիթաղեան
- 2) Նիկողայոս Խոսրովեան

Իսկ երկրորդ և երրորդ տարին

- 1) Սպանդար Սպանդարեան
- 2) Ալէքսանդր Գիշմիշեան
- 3) Մինաս Առաքելեան:

Այս բոլորից երևում է, որ՝ ինչպէս բնական էլ է, Ընկերութեան կազմակերպչական շրջանի մէջ (1881—1885) լուծա ունին և շեշտւելու արժանի են ոչ միայն Անանեան, Մելիք-Ազարեան և Մանթաշեան — երեք Ալէքսանդրներ, որոնց Լէօն Մակեդոնացի է դարձրել Ընկերութեան պատմութեան մէջ, — այլ ամբողջ ժամանակի երիտասար-դութիւնը: Ընկերութիւնն ունեցել է հէնց հիմնադրական ժողովներից սկսած զարգացման մի քանի փուլեր, որոնք չեն երևում Լէօի երեք Ալէքսանդրների շուրջը խտաց-րած նկարագրից. այդ փուլերը երկար ժամանակ ազդել են և խոր հետք են թողել Ընկերութեան հետևեալ տարի-ների և փուլերի և նոյնիսկ Ալէքսանդրների վրա, բայց թէ ինչ բնաւորութեամբ — այդ էլ չի երևում Լէօի գրե-քում և մենք թողնում ենք այդ խնդիրը:

Ահա այդ նկատումներով պէտք է խնամքով յիշել երկարամեայ պաշտօնեաների հեռանալը կամ ընդմիջումը, իսկ Լէօն խմբագրել է այսպէս.

«Ընկերութեան երկարատև ծառայութիւն են մա-տուցել Ալէքսանդր Անանեան, որ վարել է Խորհրդի նա-խագահի պաշտօնը անընդհատ մինչև 1899 թ-ականը, երբ փոխւեց ընկերութեան կանոնադրութիւնը և Ալէքսանդր Մելիք-Ազարեան գանձապանի և փոխ-նախագահի պաշտօ-նով, 1882 թ-ից մինչև 1899 թ.» (էջ 53):

«Նախագահ Անանեանը և գանձապան Մելիք-Ազար-եանը միացին մինչև առաջին շրջանի վերջը 1881—1899, էջ 121»:

Սխալ է այս բոլորը. Անանեանը երկրորդ անգամ ընդմիջել է 1895 թ-ին, որ Լէօն մոռացել է յիշել:

«Խորհրդի նախագահ պ. Անանեան, աչքերի տկա-րութեան պատճառով բացակայել է 1895 թ-ի յունուար

24-ից մինչև հոկտեմբեր 14-ը» (Տեղեկագիր 1895 էջ 15, ծանոթ. 2):

Բացի այդ՝ նա թողել է նախագահութիւնը առաջին շրջանի վերջից մի քանի ամիս առաջ: Թէ 1895 թւի ընդմիջումը իր հետևանքով և թէ 1899 թւի դադարումը իր պատճառներով Ընկերութեան պատմութեան մէջ երբեք չեն նշանաւոր եղեր պիտի գրաւեն:

Մելիք-Ազարեան գանձապահ է եղել ոչ թէ սկզբից, 1882 թւից, այլ Յ. Զիթախեանից յետոյ: 1883 թւից սկսած. նա թողեց այդ պաշտօնը ոչ թէ առաջին շրջանի վերջում 1899 թ. սեպտ. 20-ին, այլ 1898 թ. մայիսի 12-ին: Արդ՝ Զիթախեանին իբրև գանձապահի յիշել էական էր ընկերութեան կազմակերպչական շրջանի պատմութիւնն ամբողջացնելու համար, իսկ գանձապահի 1898 թ. մայիսին փոխելը նշանաւոր էր իր հետևանքներով (էջ 52 և 139):

ԵՐԵՐՈՐԴ:

Անփոյթ վերաբերմունքը և թափթփած տեղեկութիւնները իբրև լրիւ նիւթ առաջարկելը աչքի է ընկնում Լէօի գրքի մէջ ոչ միայն հին շրջանների պատմութեան վերաբերմամբ, ուր պէտք էր արխիւի փոշին սրբել, մամուլի նիւթերը դասաւորել և Կովկասեան ու անդր քան Սխուրեան գաղթականների շարժման պատմութիւնն աչքի անցկացնէր, այլ նաև անփոյթ է եղել հեղինակը նորագոյն շրջանի վերաբերմամբ:

«ԵՐԵՆԱՄԱՍԵԱԿ» Էջ 268

«1908—1910 թ. խորհուրդը աշխատելով մեծացնել (100 ր. վճարող) մշտական անդամների թիւը, կարողացաւ մշտական անդամներ գտնել, որոնց թիւը առ I յունվարի 1910 թ. կազմում էր 29 հոգի»:

Այս թիւը սխալ է. ըստ Տեղեկագրերի, 1908 թւին եղել է ութ մշտական անդամ (98 էջ), իսկ 1909 թւին՝

առանցիկ (հաշիւների 2 և 10 էջերը), ընդամենը 20 և ոչ թէ 29: Բացի անստոյգ տեղեկութիւնից ուրիշ բան էլ է ասում այդ էջը. ինչպէս յայտնի է՝ Բարեգործական Ընկերութեան երեսնամեակը լրացաւ 1911 թ. նոյեմբերին. ինչու ուրեմն մինչև այդ թիւը չէ արձանագրւած մշտական անդամների թիւը, այլ ամբողջ 1910 և 1911 թւերը բաց են թողնւած՝ յայտնի չէ, եթէ միայն չուզենաք տեսնել այդտեղ հեղինակի թափթփուկ, շուտափոյթ և անխնամ վերաբերմունքը դէպի Հայոց Պատմութիւնը, դէպի Բարեգործական Ընկերութիւնը և դէպի ընթերցող հասարակութիւնը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Թւելով այս նմուշները, մենք հասկանալի ենք համարում այլ ևս մեր միտքը և չենք շարունակում. բայց վերջակէտ դնելուց առաջ դառնում ենք «Երեսնամեակի» Յառաջաբանին և նրա մտքերից շատերը համարում ենք ասւած միամիտ ընթերցողների աչքին թող փչելու համար: Այդպէս են—նախ՝ իբր թէ հեղինակը «նիւթեր է տւել հասարակաց արդիւնաւորող մտքի պատմութեան համար», երկրորդ՝ իբր թէ «կենդրոնի ամբողջ գործունէութիւնն է արձանագրւած ներկայ աշխատութեան մէջ», երրորդ՝ իբր թէ «ներկայ պատմութիւնը հիմնած է թէ Խորհրդի արխիւի դոկումենտների և թէ մամուլի տեղեկութիւնների վրա»:

Մենք ժխտում ենք այս բոլորը, որովհետև եթէ ուզում էր Լէօն, որ իսկապէս այնպէս լինէր, ինչպէս Յառաջաբանի մէջ է նա մարգարտաշարել, պէտք է նա նախ՝ դոկումենտները չը կեղծէր. երկրորդ՝ առ ոտս մեծատանց

և անւանեաց չը գեգերէր. երբորդ՝ թաթփուկ տեղեկու-
թիւններով ներբողներ չը յօրինէր և չորրորդ՝ գէթ մե-
ռած գնացած գործիչների յիշատակի առաջ իր գրիչը
սարսափէր և խորտակէր՝ նախ քան ծռելն ու շեղելը¹⁾:

1) Բացի այս գրախոսականից, «Երեսնամեակին» է վերաբերում նաև մեր
հեղագիրը. բառած Բաբեգործական ընկերության Խորհրդին, նրա յօդվանի առի-
թով. «Թիփլիս, Կովկասեան Հայոց Բաբեգործական Ընկերության Նախագահ Սամ-
սոն Յարութիւնեանին: Շնորհատուրում եմ Ընկերության արդիւնաւէ գործունեու-
թեան յօդվանը: Ցանկանում եմ ապագայ բարգաւաճումն: Ավստոս միայն, որ
նրա հիմնադրութեան պատմութիւնը յօդվեանից գրեյլի մէջ յեղաշրջւած կերպու-
րանք ունի: Գրիգոր Տէր-Պօղոսեան, Շուշի, 1911 թիւ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0380118

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Եղիշէի պատմութեան աղբիւրը:
2. Նկատողութիւններ Եղիշէի Պատմութեան վերաբերեալ:
3. Նկատողութիւններ Փաշտօսի Պատմութեան վերաբերեալ:
4. Նախնի Հայոց հոգեպաշտութեան շրջանից:
5. Լեոնականք Ա.—Ուրուսի:
6. » Բ.—Թաղաւորեան Հասարակութիւն:
6. Լէօն իբրեւ պատմարան:

ԳԻՆՆ Է 20 ԿՈՊ.

Հասցէ՝ Шуша, Армянская Духовная Семинарія,
Григорію Теръ-Погосянъ

5

87. 349